

ПИТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.І. ПИРОГОВА

Проаналізовано питання педагогічної та науково-педагогічної діяльності викладачів у творчій спадщині М.І. Пирогова, екстрапольовано педагогічні ідеї М.І. Пирогова на розв'язання проблеми розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів. Показано, що не зважаючи на те, що термін «педагогічна майстерність» безпосередньо не зустрічаються у творах ученого, основні положення щодо трактування цього поняття у сучасному педагогічному дискурсі імпліцитно присутні у більшості його праць. У роботі підкреслюється, що особливого значення набуває думка М.І. Пирогова про те, що викладач повинен бути озброєний загальнопедагогічними, спеціальними та практичними (предметними) знаннями, бути високо моральною особистістю, володіти такими невід'ємними складовими педагогічної майстерності, як педагогічний такт, педагогічне мислення і педагогічна культура. У висновках зазначається, що більшість педагогічних ідей, згенерованих ученим (часто у лапідарній формі) ще у другій половині ХІХ ст., і нині не втрачає своєї актуальності й педагогічної цінності та слугують підґрунтям педагогічної теорії та керівництвом для педагогічної практики.

Анализируются вопросы педагогической и научно-педагогической деятельности преподавателей в творческом наследии Н.И. Пирогова, педагогические идеи которого экстраполированы на решение проблемы формирования педагогического мастерства преподавателей высших медицинских учебных заведений. Показано, что несмотря на то, что собственно термин «педагогическое мастерство» непосредственно не встречается в произведениях ученого, основные положения касательно трактовки этого понятия в современном педагогическом дискурсе имплицитно присутствуют в большинстве его произведений. В работе подчеркивается, что мысль Н.И. Пирогова о том, что преподаватель должен владеть общепедагогическими, специальными и практическими (предметными) знаниями, быть высокоморальной личностью, владеть такими неотъемлемыми составляющими педагогического мастерства, как педагогический такт, педагогическое мышление и педагогическая культура имеет особое значение. В заключении указывается, что большая часть педагогических идей, сгенерированных ученым (часто в лапидарной форме) еще во второй половине ХІХ в., ныне не теряют своей актуальности и педагогической ценности, являясь основой для педагогической теории и руководством для педагогической практики.

The issues of pedagogical and scientific-pedagogical activity of teachers in the creative heritage of M.I. Pirogov have been analyzed; M.I. Pirogov's pedagogical ideas have been projected to address the development of pedagogical skills of teachers at higher education institutions. It is shown that despite the fact that the term "teaching skills" is not directly found in the works of the scientist, the basic provisions for the interpretation of the concept of modern pedagogical discourse are implicitly present in most of his works. The paper emphasizes that special importance belongs to the idea of M.I. Pirogov that the teacher should be armed by general, specific and practical (substantive) knowledge, be a highly moral person, possess such integral parts of teacher's skills as pedagogical tact, pedagogical thinking and pedagogical culture. The findings indicate that most pedagogical ideas, generated by the scientist (often in lapidary form) back in the late nineteenth century, even now have not lost their relevance and educational value and serve as a basis for educational theory and guidance for teaching practice.

Ключові слова: педагогічна майстерність, М.І. Пирогов, додаткова педагогічна освіта, педагогічна практика, педагогічне покликання.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, Н.И. Пирогов, дополнительное педагогическое образование, педагогическая практика, педагогическое призвание.

Keywords: pedagogical skills, M.I. Pirogov, supplementary pedagogical education, pedagogical practice, pedagogical vocation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду дослідження поняття «педагогічна майстерність» дає змогу стверджувати, що педагогічна

майстерність виявляється у творчості викладача, постійному вдосконаленні мистецтва навчання, виховання та розвитку людини, потребі в саморозвиткові, професійному самовдосконаленні (А. Алексюк, Л. Алексеєва, І. Андріаді, О. Антонова, Л. Бесєдіна, В. Буряк, Т. Вахрушева, Л. Ведернікова, С. Вітвицька, Ф. Гоноблін, С. Гончаренко, В. Гриньова, М. Гриньова, Н. Дрьомова, О. Дубасенюк, М. Євтух, М. Ємельянова, Д. Єнигін, І. Журлова, Л. Заніна, С. Золотухіна, І. Зязюн, І. Ісаєв, О. Капченко, Л. Король, Г. Косяченко, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Н. Кузьміна, А. Кузьмінський, Л. Купріянова, З. Курлянд, О. Кутова, В. Кучерявець, Н. Кучугурова, Н. Лавриченко, Б. Левківський, В. Луговий, А. Макаренко, Н. Ничкало, О. Пехота, О. Пинзеник, І. Підласий, С. Плаксій, О. Плахотник, Н. Побірченко, Г. Родик, Т. Савенко, О. Самещенко, О. Семиног, В. Семиченко, В. Сидоренко, В. Симонова, С. Сисоєва, В. Сластьонін, Т. Сорокіна, В. Сухомлинського, Н. Тарасевич, В. Федорчук, Н. Щокіна, В. Ягупов, С. Якушева, М. Ярмаченко та ін.).

Підґрунтям педагогічної майстерності слугують високий фаховий рівень, загальна і професійна культура у поєднанні із педагогічним досвідом. Визначальні характеристики педагогічної майстерності – гуманістична позиція, професійно важливі здібності й особистісні риси і якості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом останнього десятиліття питання розвитку педагогічної майстерності викладачів як педагогічних, так (що особливо важливо) непедагогічних вищих навчальних закладів постійно перебуває у фокусі уваги науковців. Зокрема, різні аспекти педагогічної майстерності викладачів непедагогічних вищих навчальних закладів розглянуто такими вченими, як: Н. Бовсунівська, А. Биков, І. Кобиляцький, М. Короткіх, В. Ковальчук, Т. Матвійчук, А. Мацибурський, О. Мітракова, О. Обривкіна, Н. Оверко, В. Орлов, Р. Петрунєва, К. Романова, С. Соломаха, О. Тунік, І. Учитель. Педагогічна майстерність викладачів вищих медичних навчальних закладів розглядалися Л. Кайдаловою, Н. Дрьомовою, О. Коноплею, В. Лаушкіною, Н. Чернюк та ін.

На нашу думку, питання розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів не може вважатися ґрунтовно вивченим без звернення до педагогічної спадщини видатного вченого, засновника топографічної анатомії та військово-польової хірургії, лікаря, педагога, гуманіста, просвітника, реформатора вітчизняної освіти – Миколи Івановича Пирогова (1810 – 1881). Опрацювання спеціальної літератури засвідчило, що, незважаючи на значну кількість досліджень (А. Бойко, Л. Бондар, В. Голобородько, Ю. Горбань, Д. Мірошніченко, В. Іноземцев, А. Казанцев, О. Казанцев, Ю. Коваленко, В. Кругаляков, О. Марченко, А. Нікольська, О. Нікуліна, Н. Побірченко, О. Пісоцька, Н. Тичинська), присвячених аналізу педагогічних поглядів М.І. Пирогова, їх

проекції на розвиток педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів натеper не було предметом спеціального розгляду.

Наш інтерес до питань педагогічної майстерності у творчій спадщині М.І. Пирогова (зазначимо, що цей термін безпосередньо не зустрічаються у творах ученого, основні положення щодо трактування цього поняття у сучасному педагогічному дискурсі імпліцитно присутні у більшості його праць) зумовлений тим, що аналіз його педагогічних праць переконливо доводить, що більшість педагогічних ідей, згенерованих ученим (часто у лапідарній формі) ще у другій половині ХІХ ст., і нині не втрачає своєї актуальності й педагогічної цінності. Підкреслимо, що хоча деякі думки М.І. Пирогова стосуються середньої, а не вищої школи, вони можуть бути цілком адаптовані для потреб останньої.

Цілі статті: проаналізувати питання педагогічної та науково-педагогічної діяльності викладачів (учителів) у творчій спадщині М.І. Пирогова та екстраполювати їх на розв'язання проблеми розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували вибрані педагогічні твори М.І. Пирогова. У статті використано конкретно-історичний метод, а також такі основні теоретичні методи дослідження, як аналіз, синтез, узагальнення, екстраполяція.

Виклад основного матеріалу. Питання розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів особливої актуальності набуває в умовах розбудови інформаційного суспільства, глобалізаційних змін, формування світового освітнього простору, реформування національної вищої медичної школи, подальшої демократизації українського суспільства, які обумовлюють необхідність «поглиблення особистісного розвитку людини, формування самодостатності особистості [1, с. 19]». Подібну думку ми знаходимо й у М.І. Пирогова, котрий, розмірковуючи про реформування тогочасної вищої освіти та про реальні (розбивка моя – О.Б.) докорінні й фундаментальні перетворення у вищій школі, вважав, що лише особистість, викладач, його педагогічна майстерність, науковий потенціал можуть забезпечити успішність реформ. Він так писав у своїй статті «Школа і життя»: «... мені здається, що ми виявилися б надто легковірними, якби могли бути впевненими, що ... реформ можливо досягнути лише однією зміною статутів, курсів, розподілом лекцій, програм, іспитів і т.і. Для докорінного перетворення будь-чого потрібні не лише одні нові закони, а нові люди. Хто справді щиро бажає істинного прогресу, той не може прокладатися на дію таких мір, як зміна статутів, розподілів, які самі собою хоча і швидко змінюють, але не суть справи, а форму. Між тим перша і головна умова прогресу – тверда віра в освітню, творчу силу особистості людини. Без неї всі хитросплетені статути – мертва літера [2, с. 125]».

На думку вченого, з-поміж інших шляхів подолання таких негативних явищ у вищій школі, що гальмують реформи в освіті і, на жаль, деінде поширені й нині, як «апатія», «інерція», «непотизм», а також «смішне» і «застаріле» (в термінології М.І. Пирогова), важливу роль відіграє набуття викладачами університетів додаткової педагогічної освіти [2, с. 127]. Думку про належну психолого-педагогічну підготовку викладачів (послугуючись сучасною термінологією), неодноразово знаходимо на сторінках його праць, адже ця підготовка «повинна стати наріжним каменем, якщо ми хочемо жити в майбутньому».

М.І. Пирогов був одним із перших, хто висловив думку щодо необхідності у неперервній освіті вчителів (викладачів), позаяк вважав, що освітою, яку отримують учителі в тих чи інших навчальних закладах, не може закінчуватися підготовка, виховання їх (учителів – О.Б.) як майстрів своєї справи. На його погляд, ця підготовка повинна продовжуватися й далі – надзвичайно сучасна ідея, ураховуючи що однією із стратегічних цілей розвитку освіти і не лише вітчизняної є неухильне дотримання принципу суспільної відповідальності, який передбачає навчання впродовж життя (LLL – LIFE LONG LEARNING).

У роботі «Про заснування гімнастичного інституту» М.І. Пирогов ставив питання про те, що викладачі, які повинні працювати в цьому навчальному закладі, повинні бути досвідченими та знайомими із «практичною педагогічною гімнастикою», «загальною педагогікою» і «гімнастичною педагогією». Інакше кажучи, такі викладачі повинні володіти загальними педагогічними знаннями, методикою викладання дисципліни і володіти предметним змістом, а також мати педагогічний досвід. У разі відсутності претендентів, які відповідали б цим вимогам, М.І. Пирогов пропонував або запрошувати іноземних фахівців, або відправляти тих, хто бажає присвятити себе цій справі, на стажування за кордон з метою набуття професійно-педагогічних знань і досвіду [2, с. 70].

Утім, не слід вважати, що М.І. Пирогова «панцеєю» вважав виключно здобуття освіти за кордоном, або запрошення іноземних науковців: «Я не стверджую, що запрошенням наукових авторитетів із закордону ми зміцнимо духовне життя наших університетів. ... без інших докорінних реформ ми не зміцнимо її і відправленням наших молодих учених за кордон. І те, і інше – лише допоміжні, паліативні засоби, і кожний з них має свої переваги і свої недоліки. Відсилення за кордон є сильним заохоченням молоді до діяльності і споріднює сильніше науку з нацією; але результат для самої науки прихований у майбутньому – у невисловленій ще здатності майбутнього вченого. Йому ще потрібно навчаючи, учитися». М.І. Пирогов вважав, що процес підготовки майбутніх науковців може не менш успішно відбуватися й на батьківщині за умови, що їх підготовку будуть здійснювати визнані фахівці, ті «наставники», котрі заслуговують ім'я «експертів» у певній галузі. Як позитивний він

наводив власний досвід підготовки медико-педагогічних кадрів: «... я ... впевнився, що раніше відчув і при власній освіті, як сильно впливає на розвиток таланту і знань зближення наставника і осіб, що навчаються, спрямоване на досягнення однієї наукової мети [2, с. 131]». Alias, М.І. Пирогов обґрунтував думку, що викладач вищої школи повинен бути авторитетним науковцем, котрий своїм прикладом прививає у студентів любов до своєї наукової галузі.

В іншій роботі – «Про створення педагогічної семінарії при Рішельєвському лицеві в Одесі» М.І. Пирогов підкреслював, що головна причина недоліків «нашого мистецтва вчити», вочевидь, полягає в недостатній і несвоєчасній педагогічній освіті самих вчителів», які, здобувши достатню наукову освіту в педагогічному інституті і навіть в університеті, абсолютно віддалені від практичної педагогічної освіти і «навіть зовсім незнайомі з теми методами і прийомами, які нині відіграють важливу роль в освіті вчителів німецьких шкіл; ... ніде не мають змоги ознайомитися з важким мистецтвом викладання [2, с. 84]». Для нашого дослідження ці ремарки вченого набувають особливої цінності, адже формування педагогічної майстерності викладача унеможлиблюється без педагогічного досвіду.

Ми суголосі і з наступною думкою М.І. Пирогова: «без практичної досвідченості в методах викладання, без вправлення у викладанні, пристосованого до віку його майбутніх учнів, молодий учитель, як би ґрунтовно він не вивчав свій предмет, не може бути хорошим викладачем [2, с. 108]». Як випливає з цитати, учений усвідомлював важливість для формування педагогічної майстерності не лише предметних, але й психолого-педагогічних знань у поєднанні із практичним досвідом навчання й виховання.

Шляхами формування педагогічної майстерності молодих учителів і викладачів М.І. Пирогов вважав такі апробовані й нині поширені, як педагогічне наставництво, взаємовідвідування, проведення відкритих і показових занять з їх детальним аналізом і подальшим обговоренням. Починаючим викладачам М.І. Пирогов рекомендував відвідувати заняття товаришів, вести журнал зроблених зауважень щодо недоліків та упущень, які стосуються і наукового викладу дисципліни особам, що навчаються, і способу викладення навчального матеріалу, і доцільності (ефективності) педагогічних, тобто дидактичних прийомів своїх товаришів, які ті використовують на заняттях. Під час «особливих, спеціально для цього призначених конференцій» під керівництвом наставників (досвідчених викладачів) ці зауваження повинні не лише обговорюватися, але й молодий викладач, котрий проводив заняття, повинен аргументувати свої дії на занятті, пояснити, чому саме ці прийоми були обрані.

Цікавими і повчальними є думки, а швидше, настанови М.І. Пирогова щодо необхідності дотримуватися педагогічного такту. Він писав: «Наставники, під керівництвом

яких стипендіати будуть викладати, зобов'язані: виправляти ... недоліки і промахи молодих учителів, при цьому ретельно уникаючи зробити щось таке, що могло б принизити гідність молодих викладачів в очах учнів. Більше того, наставники повідомляють стипендіатам більш докладні судження про переваги і недоліки занять, на яких вони були присутні, в особливих бесідах і конференціях [2, с. 147]».

Значну увагу приділяв М.І. Пирогов такій невід'ємній складовій педагогічної майстерності викладача вищої школи, як лекційна майстерність [3], адже рівень педагогічної майстерності значною мірою зумовлюються саме лекційною майстерністю: «... успіх будь-якого заняття, а лекції особливо залежить від особистісних якостей педагога; якості цієї особистості «маленькими цеглинками» лягають у фундамент світогляду, моральне обличчя того, хто навчається і формує його як фахівця [4, с. 5]». Пригадуючи свої студентські роки, М.І. Пирогов часто з неприхованою іронією, а іноді навіть з їдким сарказмом аналізував лекційну майстерність (а, власне кажучи, її відсутність у багатьох тогочасних викладачів!): «Нерідко на лекціях виклад науки замінювався сімейними хроніками і проповідями про моральність; для інших читати лекцію – означало читати слово в слово, та й то з помилками, підручник, надрукований двадцять років тому, до того ж з помилками; у третіх на лекціях грали в карти... [2, с. 126]».

Слід зазначити, що сам М.І. Пирогов був чудовим лектором. За свідченнями сучасників, його лекції, які вирізнялися чіткою манерою викладання і надзвичайною змістовністю, завжди відбувалися при переповнених аудиторіях, оскільки на них збиралися не лише студенти і лікарі, але й митці, дами і військові [5].

М.І. Пирогову належить відомий вислів: «У педагогіці, зведений в ступінь мистецтва..., неможна вимірювати дії усіх діячів однією міркою, неможна закабалити їх в одну форму; з іншого боку, неможна і допустити, щоб ці дії були цілком довільними, неправильними і діаметрально протилежними. Як те, так і інше суперечить духу здорової педагогіки, успіх якої в навчальних закладах залежить, вочевидь, від правильності і гармонійної єдності дій її головних діячів [2, с. 167]». Зазвичай цю цитату прийнято коментувати лише у контексті колегіального обговорення навчальних і моральних правил для осіб, що навчаються, і осіб, що навчають [2, с. 11]. На нашу думку, наведена цитата має більш глибокий зміст і широке трактування та свідчить про значення, яке надавав М.І. Пирогов як нормативному в педагогічній діяльності, так і індивідуальному стилю педагогічної діяльності, педагогічній творчості, креативності, педагогічній майстерності, педагогічному мисленню.

У цьому контексті цілком слушною є думка авторів колективної монографії «Біла книга національної освіти», котрі наголошують: «Можна бути професійно компетентним педагогом, тобто вільно орієнтуватися у предметній сфері, системно сприймати і діяти у

педагогічній реальності, мати особистісно-гуманітарну орієнтацію (на відміну від технократичної), уміти узагальнювати і передавати свій досвід іншим колегам, бути здатним до рефлексії, володіти педагогічними технологіями, але при цьому не бути майстром, а отже, не досягати вагомого і якісного результату в навчанні. Щоб бути майстром, необхідно володіти особистісною професійною неповторністю і унікальністю, своїм стилем діяльності, концептуальністю професійного мислення [1, с. 283]».

Важливого значення набувають роздуми М.І. Пирогова про такі взаємопов'язані, на його думку, і актуальні, на наш погляд, питання, як педагогічне покликання, самовдосконалення й оплата праці викладача: «Професор, який акуратно викладає в узаконені години, складає підручники, пише всі звіти, а тому має повне право вимагати, щоб і його існування, і його викладацька діяльність були забезпечені усіма засобами, – може бути все ж не тим, який потрібен для самостійного і продуктивного життя колегії (університету). І потім, забезпечуючи лише існування людей, ми ніколи не відберемо в них бажання мати ще більше; а хто не має покликання (розбивка моя – О.Б.), кого вища сила не втримує на шляху до моральної досконалості, того не можна втримати й грошима на шляху науки... Ніяка величезна платня не втримає ... лікаря від прибуткової практики і відсталості в науці (йдеться про науково-педагогічну діяльність – О.Б.), якщо він сам не має наукового покликання [2, с. 327]».

Неабиякий інтерес становлять міркування М.І. Пирогова щодо необхідності диференційованого підходу до оплати праці викладача, а також характеристика основних типів викладачів. М.І. Пирогов виокремив три основні типи викладачів, які і нині можна чітко прослідити. Перший тип – «талант» (в термінології М.І. Пирогова), тобто викладач, який повністю присвячує себе викладацькій діяльності, його праці вже певним чином збагатили науку, але ці праці такого роду, що вони не приносять йому жодної матеріальної вигоди, тому такий викладач може розраховувати виключно на зарплатню, адже весь час і всі сили віддає університету. Другий тип – «запрошені «за відсутністю кращого». Такий викладач крім професійної діяльності активно займається іншими видами, які приносять йому значно більший достаток, ніж викладання і університет, в якому він лише «акуратно виконує свої обов'язки». «Що спільного між цими двома особистостями? – запитує М.І. Пирогов і сам дає вичерпну відповідь: «Один – знахідка і надбання для університету – вдсятеро збільшує фонд виробничих сил університету. Інший – лише займає посаду [2, с. 327]».

Надзвичайно сучасним, а головне, таким, що актуалізує питання про академічну мобільність науково-педагогічних працівників і необхідність конкуренції, а фактично, запровадження рейтингової системи до оцінювання результатів професійно-педагогічної

діяльності, є третій тип викладачів, описаний М.І. Пироговим: «...професор одного університету здобув вже ім'я в науці. Його хотіли б мати в себе декілька університетів. Він і сам би не проти змінити місце...; але університет, який хотів би запросити саме цього науковця, знаходиться в такому місті, де дуже дороге життя. Якби у цього університету були кошти, він би отримав цього професора, збільшивши йому платню за взаємним договором [2, с. 327]».

М.І. Пирогов був не просто видатним лікарем і педагогом, але й, як і личить представникам цих двох взаємопов'язаних численною кількістю зв'язків наук, гуманістом і прихильником гуманізації освіти: «Ми бажаємо від нашої університетської освіти ... того, щоб вона зберегла своє гуманне начало..., яке багате своїми застосуваннями, і застосування ці розповсюджуються на найважливішої – морально-духовної сторони нашого життя. Безумовно, вони не такі наочні, не такі очевидні, від них вирає не стільки утилітарне спрямування суспільства; але зате ніщо настільки не сприяє розвиткові найдорогоцінніших якостей людської натури – думки і слова, як гуманізм [2, с. 132]»

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Здійснене дослідження засвідчило, що педагогічні ідеї М.І. Пирогова в умовах сьогодення залишаються надзвичайно актуальними, вони слугують міцним підґрунтям для педагогічної теорії та керівництвом для педагогічної практики і екстраполюються на проблему розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів. У цьому контексті особливого значення набуває думка М.І. Пирогова про те, що викладач повинен бути озброєний загальнопедагогічними, спеціальними та практичними (предметними) знаннями, бути високо моральною особистістю, володіти такими невід'ємними складовими педагогічної майстерності, як педагогічний такт, педагогічне мислення і педагогічна культура. Особливо актуальним є бачення М.І. Пироговим шляху розв'язання цієї проблеми: здобуття викладачами непедагогічних навчальних закладів додаткової педагогічної освіти на післядипломному етапі. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у вивченні питання педагогічної майстерності в працях інших відомих лікарів-труентів.

Список літератури:

1. Біла книга національної освіти України / [Алексенко Т. Ф., Аніщенко В. М., Балл Г. О. та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2010. – 342 с.
2. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения [Текст]; сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенюк / Н. И. Пирогов. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.
3. Bieliaieva O. The skill of delivering lectures in higher education historical and pedagogical aspect) / Pedagogy and Psychology. – 2017. – Issue. 11. – V. 50. – P. 7 – 10.
4. Методические аспекты организации лекционных занятий в вузе : методические

указания [Текст] / А. М. Рубанов, Л. А. Харкевич, В. А. Иванов и др. – Тамбов : Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2011. – 52 с.

5. Котельников В. П. От Гиппократата до наших дней [Текст] / Валентин Прохорович Котельников. – М. : Изд-во «Знание», 1987. – 112 с.

References:

1. Bila knyha natsional'noyi osvity Ukrainy / [Aleksyenko T. F., Anishchenko V. M., Ball H. O. ta in.] ; za zah. red. V. H. Kremenya. – K. : TOV «Informatsiyni systemy», 2010. – 342 s.
2. Pirogov N. I. Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya [Tekst]; sost. A. N. Aleksyuk, G. G. Savenyuk / N. I. Pirogov. – M. : Pedagogika, 1985. – 496 s.
3. Bieliaieva O. The skill of delivering lectures in higher education historical and pedagogical aspect) / Pedagogy and Psychology. – 2017. – Issue. 11. – V. 50. – P. 7 – 10.
4. Metodicheskiye aspekty organizatsii leksionnykh zanyatiy v vuze : metodicheskiye ukazaniya [Tekst] / A. M. Rubanov, L. A. Kharkevich, V. A. Ivanov i dr. – Tambov : Izd-vo GOU VPO TGTU, 2011. – 52 s.
5. Kotel'nikov V. P. Ot Gippokrata do nashikh dney [Tekst] / Valentin Prokhorovich Kotel'nikov. – M. : Izd-vo “Znaniye”, 1987. – 112 s.